

Шкільна навчальна література в період відбудови та вдосконалення радянської системи освіти (1944 – 50-ті рр.) // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 37. – С. 431-435.

УДК 37.022:001.53

О. Е. Жосан,

канд. пед. наук, Кіровоградський обласний
інститут післядипломної педагогічної
освіти ім. В. Сухомлинського

ШКІЛЬНА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (1944 – 50-ТІ РР.)

У статті аналізуються стан та тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні в 1944 – 1959 роках, з'ясовуються чинники впливу на формування її змісту, визначаються її структура та функції.

Ключові слова: зміст і структура загальної середньої освіти; зміст, структура, формат та функції шкільної навчальної літератури; принципи і методи навчання; науково-методичне забезпечення розвитку навчальної літератури.

В статье анализируются состояние и тенденции развития школьной учебной литературы в Украине в 1944 – 1959 годах, выясняются факторы влияния на формирование ее содержания, определяются ее структура и функции.

Ключевые слова: содержание и структура общего среднего образования, содержание, структура, формат и функции школьной учебной литературы; принципы и методы обучения, научно-методическое обеспечение развития учебной литературы.

In the article we analyze the status and trends of school educational literature in Ukraine in 1944 – 1959 years, factors of influence the formation of its content, we define its structure and function.

Keywords: content and structure of secondary education; the content, structure, format and function of school textbooks; principles and methods of teaching; scientific and methodical providing of educational literature.

Постановка проблеми. Радянській владі, яка повернулася в Україну, необхідно було не тільки відбудувати зруйновану промисловість, але й відновити систему освіти, роботу наукових закладів, культурних установ. Підходи до розвитку змісту освіти, методики викладання різних предметів та використання навчальної літератури знайшли певне відображення у працях К. Баханова, Л. Березівської, О. Дятлової Л. Іванової, О. Пометун, Л. Потапової, О. Сухомлинської та ін. Проблеми функціонування в цей період шкільних програм і підручників з окремих навчальних дисциплін розглядали Н. Богданець-Білоskalенко, М. Богуславський, Л. Височан, В. Кузьменко, Н. Кузьменко, В. Оліфіренко, І. Смагін, Г. Розлуцька та ін.

Шкільна навчальна література як явище ще не досліджувалася. Недостатньо вивчені, на нашу думку, питання впливу державної політики у галузі освіти на процеси створення та використання шкільної навчальної літератури, а також тенденції її розвитку у цей період.

Метою цієї статті є спроба виявити зв'язки між змістом, принципами, формами загальної середньої освіти та змістом, структурою, форматом і функціями шкільної навчальної літератури в 1944 – 1959 роках.

Виклад основного матеріалу. Держава виділяла певні кошти з бюджету для відбудови і розвитку загальноосвітньої школи, але їх було замало. Тому у республіці розгорнувся рух щодо відбудови й ремонту шкіл власними засобами – «методом народної будови». Це дало свої результати. Довоєнна шкільна мережа була повністю відновлена. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти [3].

Але у цей період продовжувала діяти тоталітарна сталінська ідеологія. Починаючи з 1946 р., офіційним теоретиком партійної лінії А. Ждановим було порушене питання про «ідеологічну чистоту пролетарської культури». «Ждановщина» позначилася боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом, українського буржуазного націоналізму». Партійна лінія вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з

великою російською культурою» [3].

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. В 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Як спроби відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі кваліфікувалися різні праці інституту .

Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ (серпень 1948 р.), після якої на тривалий час припинився розвиток вітчизняної генетики.

Разом з тим у 40-ві – 50-ті роки українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями з математики, фізики, ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях, електрозварювання. Діячами літератури і мистецтва було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу [3].

Поновлення занять у радянській школі у звільнених районах України у 1943/1944 н.р. розпочалося за навчальними планами і програмами 1940/1941 н.р., в які було внесено деякі зміни (наприклад, щодо військової підготовки учнів). У програми також було включено теми, які прославляли перемогу над загарбниками в різні періоди історії країни. Забезпеченість навчального процесу програмами і підручниками в цей складний період була незначною. Використовувались ті, що збереглися за період війни, та ті, що були завезені з територій, які не були окуповані.

У 1944/1945 роках з'являються перехідні програми, з яких вилучено частину непосильного для учнів та зайвого навчального матеріалу. З вересня 1946 р. початкові школи України перейшли на навчання за новими програмами. Ці програми, як зазначали вчителі шкіл, були краще опрацьовані ніж попередні, але в них спостерігалися й недоліки. Наприклад, неузгодженість програм з сіткою годин та матеріалом підручників.

Робота з удосконалення навчальних програм з різних дисциплін розпочинається у 1949 році, коли запроваджується обов'язкове семирічне

навчання дітей у школі. У навчальний план середніх шкіл вводять нові предмети, зокрема – логіку і психологію.

Зміни в шкільній освіті даного періоду відображено в низці освітніх документів: “Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 н.р. в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст”, 16.07.1943 р.; «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам початкових і середніх шкіл», 11.08.1943 р.; «Про встановлення значка «Відмінник народної освіти» в союзних республіках», 08.04.1944 р.; «Про запровадження цифрової п’ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах», 11.01.1944 р.; про введення обов’язкових випускних екзаменів для учнів, які закінчили початкову, семирічну, середню школу; нагородження золотими і срібними медалями учнів за особливі успіхи («Про заходи до поліпшення якості навчання в школі», 21.06.1944 р.) та ін. [1, с. 300-302].

У 1945 р. через певні соціально-політичні зміни українське освітнє законодавство набуває певною мірою самостійного характеру і з’являються такі постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У: “Про підручники з української та російської мови для початкових шкіл УРСР”, 01.03.1945 р.; “Про зміни в навчальних планах і програмах початкової школи та перших-четвертих класів семирічної і середньої школи УРСР”, 05.09.1945 р.; “Про організацію додаткового (одинадцятого) педагогічного класу при шести жіночих середніх школах”, 13.09.1945 р.; “Про поліпшення вивчення іноземних мов у семирічних і середніх школах УРСР”, 1946 р.; “Про відміну військової підготовки учнів юнаків і дівчат 5–7 класів, дівчат 8–10 класів і про зміни програм допризовної військової підготовки учнів 8–10 класів”, 22 серпня 1946 р. та ін. [5].

Після кількох років послаблення стандартизації, уніфікації та авторитарних методів керівництва освітою, починаючи з 1946 р., усі ці процеси набирають нових обертів. Колегія Міністерства освіти УРСР схвалює постанову “Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з

української мови й літератури для шкіл УРСР” (14 вересня 1946 р.), яка вплинула на зміст відповідних навчальних предметів та проведення роз’яснювальної роботи серед учительства з метою “викорінення буржуазно-націоналістичних концепцій у навчальній і виховній роботі шкіл”; розгортання критики шкільних підручників, програм, установа нового порядку затвердження підручників рецензійними комісіями тощо [1, с. 299].

На кінець 1952/53 н.р. в УРСР функціонувало 28687 шкіл, у т.ч. початкових – 12563, семирічних – 11707, середніх – 4417; за мовною ознакою: українських – 25464, російських – 2958, молдавських – 175, угорських – 98, польських – 6. Проаналізувавши звіти кількох наступних років, можна простежити зростання кількості шкіл (1953/54 н.р. – усього 29549 шкіл), зокрема російських і зменшення українських [1, с. 302].

У 1952/53 н.р. у школах УРСР запроваджуються нові навчальні плани, у яких спостерігаємо поєднання української мови і літератури, російської мови і літератури в один предмет, появу нових предметів – психології, логіки. Навчальні програми для 1 – 10 класів 1953 р. будувалися на постановах 30-х років і мали формувати матеріалістичний світогляд учнів, виховувати їх у “душі комунізму”, радянського патріотизму. У програмах не було поняття “український народ”, історія та географія України як предмети не вивчалися. Як бачимо, зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму – стерти національну свідомість українського народу, замінивши її на загально радянську [1; 5].

Погоджуємося з Л.Березівською та М.Богуславським у тому, що на теренах України протягом 40–50-х років замість “школи праці” 20-х років з професіоналізацією на II ступені остаточно затвердилася загальноосвітня 10-річна школа “знання”, або “навчання”. В цілому проголошений на початку 30-х років принцип політехнізму, а також трудового виховання не розроблявся ні теоретично, ні практично. Школи поступово відійшли від політехнізму, забезпечуючи вивчення основ наук та підготовку до ВНЗ. У цей період відбулося повернення до гімназії імперської доби, яка отримала назву

“сталінська гімназія”. Навчання в такій школі сприяло підвищенню рівня теоретичних знань учнів, але водночас віддаляло її від потреб суспільства. Саме тому XIX з’їзд КПРС (жовтень 1952 р.) проголосив перебудову школи з метою наближення її до життя, а 1958 р. було розпочато нову реформу освіти [1; 2].

У 1946 – 1950 роках мали місце значні недоліки, пов’язані з забезпеченням шкіл підручниками. Це відмічають у своїх звітах за даний період усі обласні відділи народної освіти. Відсутність підручників, а також їх невідповідність навчальним програмам негативно впливали на якість знань школярів. Зміни на краще відбулися в 1953/1954 н.р. У річному звіті за цей період приводяться дані про видання 122 назв підручників тиражем 26765 тис. примірників, про те, що із РСФСР завезено 116 найменувань навчальних книжок у кількості 9600 тис. примірників. Крім цього протягом року було використано 30% підручників попередніх років видання. Все це дало можливість в основному забезпечити учнів шкіл УРСР підручниками [4, с. 23].

Отже, зміст освіти в 40-50-ті роки визначався керівниками Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Загальнолюдські й національні цінності були вилучені. Нав’язувалися матеріалістичні погляди. Наукові теорії, які не підтримувалися партією, були заборонені. Серед принципів навчання переважали принципи партійності (ідеологічної доцільності), наступності, частково застосовувався принцип науковості. Недооцінка принципу доступності та природи навчання як серйозної розумової праці учнів, яка потребує спеціальної організації репродуктивної й творчої пізнавальної діяльності, призвела до обмеження кола методів, які застосовувалися у навчальному процесі в школі. Перелічені чинники, а також заборона в середині 30-х років книгознавства і його галузі – підручникомознавства, недостатня кількість та глибина наукових досліджень навчальної літератури вплинули на її зміст, структуру, формат та функції.

Зміст навчальної літератури відбирався згідно з ідеологічними установками партії. Переважали теоретичні знання, прикладного практичного матеріалу було недостатньо.

У *структурі* навчальної літератури головним вважався єдиний стабільний безальтернативний підручник з даного предмета (рис. 1). Крім підручників у 40-х – 50-х роках видавалися невеликими накладками і нерегулярно інші види шкільної навчальної літератури: підручник-хрестоматія (для учнів 5-7 класів); хрестоматія (для учнів старших класів); збірка задач; збірка вправ; словник. З'являються також методичні посібники для вчителів. Вони переважно носять загальний характер. Спеціальна методична література (посібники з окремих тем або напрямів викладання предмета) з'являються лише в кінці 50-х років.

Рис. 1. Структура шкільної навчальної літератури в 40-50-х роках

Аналізуючи *формат* навчальної літератури, відзначаємо переважання тексту, ілюстративний мінімалізм. Ілюстрації, як правило, друкувалися у чорно-білому варіанті. Підручники і посібники друкувалися переважно на газетному жовтому або сірому папері.

Шкільна навчальна література розглядалася в основному як джерело

інформації для вчителя, засіб для повторення і закріплення знань, отриманих учнями на уроці, та важливе знаряддя їх комуністичного виховання. Тому вона виконувала такі функції: 1) інформаційну; 2) повторення, закріплення та контролю знань; 3) виховну.

Висновки. У середині 40-х – 50-ті роки минулого століття продовжувала діяти сталінська комуністична тоталітарна ідеологія, що мало вирішальний вплив на розвиток загальної середньої освіти, а також значною мірою – на формування змісту, структури, формату та функцій шкільної навчальної літератури. Єдиний стабільний безальтернативний підручник залишався головним її видом та найважливішим засобом навчання учнів.

Наступним кроком у нашому дослідженні має стати з'ясування впливу «хрущовської відлиги» на розвиток радянської шкільної навчальної літератури.

Література

1. Березівська Л.Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... доктора пед. наук за спец. 13.00.01 / Лариса Дмитрівна Березівська. – К., 2009. – 871 с.
2. Богуславский М.В. ХХ век российского образования / М.В.Богуславский. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 336 с.
3. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура : підруч. Вид. 3-тє. / Кордон М.В. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 584 с.
4. Кузьменко В.В. Забезпечення навчальною літературою школярів як фактор впливу на формування у школярів наукової картини світу / Кузьменко В.В. // Зб. наук. праць. Пед. науки. Вип. 49. – Херсон : ХДУ, 2008. – С. 22-25.
5. Постанови партії та уряду про школу. – К.-Х. : Рад. шк., 1947. – 152 с.
6. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Смагін Ігор Іванович. – К., 2011. – 562 с.